

مسائل روش شناسی در تحقیقات اجتماعی

دکتر محمد عبداللهی^۱

در این بحث که تحت عنوان «مسائل روش شناسی در تحقیقات اجتماعی» عرضه می‌شود، سعی شده که به سه پرسش به ظاهر قدیمی و کوچک، ولی در واقع بسیار پراهمیت، پاسخهای احتمالی و نسبی ارائه گردد و آنها را همچنان به روی تجارب نوین بازگذاریم تا متفکران اجتماعی و جامعه شناسان با همکاری متقابل و انجام مطالعات و تحقیقات بیشتر، به پاسخهای دقیق و جامع دست یابند.

این سه پرسش عبارتند از:

۱- آیا جامعه شناسی به عنوان یک رشته‌ی علمی، دارای فرایند و مراحل مشخصی به نام روش تحقیق علمی هست یا خیر؟ اگر پاسخ مثبت است این فرایند و مراحل خاص کدامند؟

۲- آیا قواعد و اصول این فرایند و مراحل خاص (روش تحقیق در جامعه‌شناسی) بدانسان که باید در دانشگاهها تدریس می‌شود یا خیر؟

۳- آیا قواعد و اصول این فرایند و مراحل خاص (روش تحقیق علمی در جامعه‌شناسی) بوسیله کسانی که داعیه انجام تحقیقات جامعه‌شناسی را دارند، در عمل، رعایت می‌شود یا خیر؟

در ارتباط با پرسش اول، اینکه آیا در جامعه‌شناسی فرایند و مراحل خاصی به نام

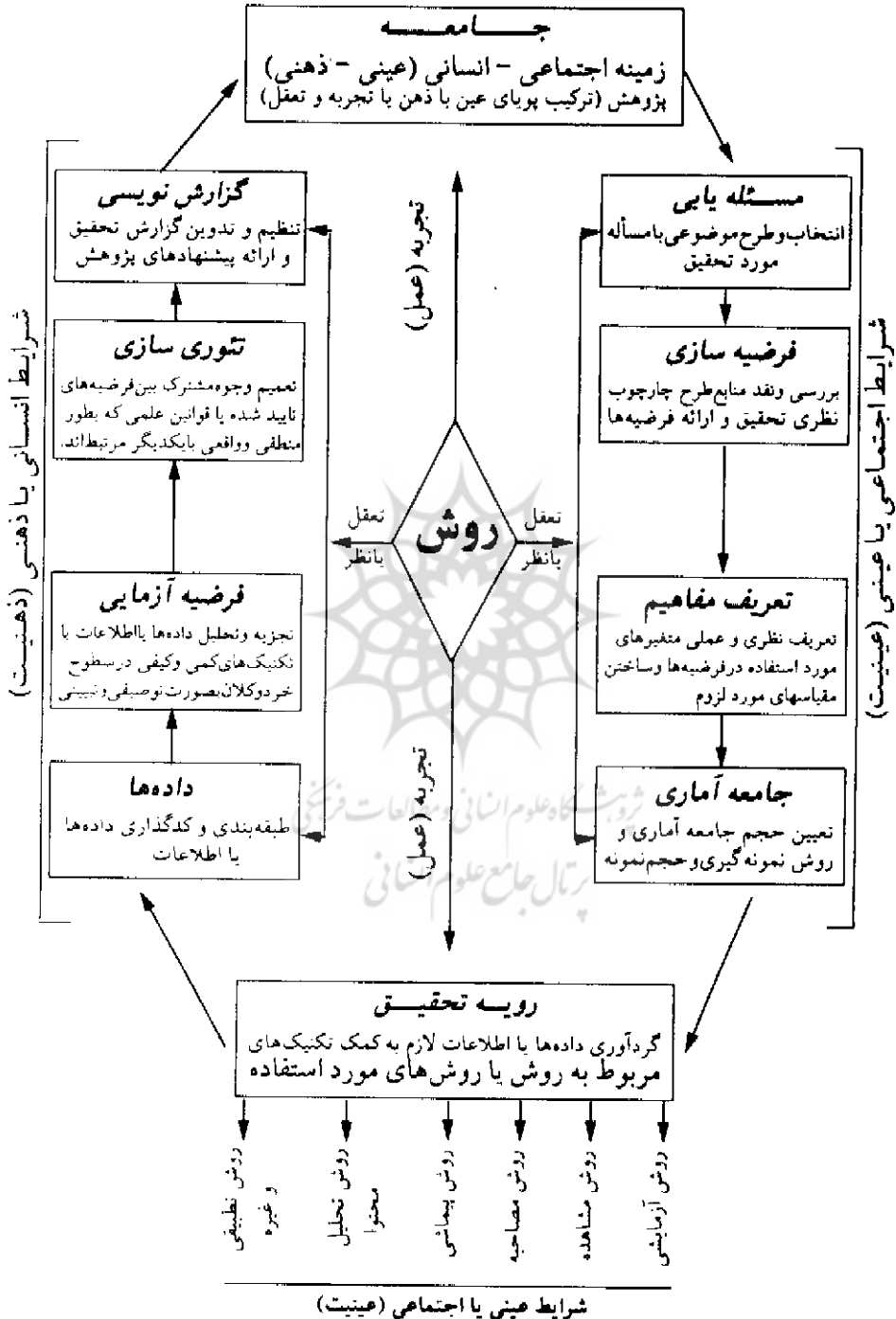
۱- عضو هیأت علمی گروه جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی و عضو هیئت رئیسه انجمن جامعه‌شناسی

روش تحقیق وجود دارد یا خیر و اگر وجود دارد این فرایند و مراحل کدامند؟ پاسخ این است که جامعه‌شناسی به عنوان یک رشته علمی، پدیده‌ها و مسائلی چون توسعه، انقلاب، جرم، اعتیاد و ... را مطرح می‌کند که جمعی، واقعی، متغیر و قانونمندند. جامعه‌شناسی مدعی است، با روش تحقیق علمی خود که ماهیتی تجربی - تعقلی دارد، می‌تواند قواعد و قانونمندی‌های ناظر بر این پدیده‌ها و مسائل را توصیف و تبیین نماید و یافته‌های علمی خود را با زبانی اخباری در قالب قواعد و تئوری‌های علمی ارائه دهد. تصویر کلی این فرایند و مراحل (روش تحقیق علمی جامعه‌شناسی) را در صفحه بعد ملاحظه می‌نمائید.

اکنون به پرسش دوم می‌رسیم که آیا روش تحقیق علمی جامعه‌شناسی همانطور که باید، در دانشگاهها به ویژه در ارتباط با علوم اجتماعی، تدریس می‌شود یا خیر؟ در دانشگاه علامه طباطبایی در جریان کارگاه تدریس روش‌های تحقیق، این پرسش مورد بررسی قرار گرفت. نتیجه‌ای که بدست آمد این بود که تدریس روش تحقیق، به ویژه در دانشکده‌های علوم انسانی، مدیریت و حسابداری و حتی اقتصاد با مسائل مختلفی مواجه است. محتوای درس، کلی، مبهم و عمدتاً نظری بود و با محتوای دروسی چون آشنایی با کتابخانه و منابع، تداخل دارد. دانشجویان بدون گذراندن پیش نیازهایی چون ریاضی و آمار، این درس را انتخاب می‌کردند و هر مدرّسی با سلیقه خود، مطالبی را به طور نظری مطرح کرده و کار عملی نیز بدون تعیین موضوع و چارچوب مشخص به خود دانشجو واگذار می‌شود؛ همچنین منابع درس مشخص نبود. در این کارگاه فهرست مطالبی شامل فرایند و مراحل عام روش‌های تحقیق، برای این درس تعیین گردید. منابع مشخصی انتخاب شد. تدریس درس روش‌های تحقیق به ارزش ۳ تا ۴ واحد به صورت نظری - عملی پیش بینی شد. درس ریاضیات پایه و آمار نیز به عنوان پیش نیاز تعیین گردید. پیشنهاد شد که تعیین مدرّس برای این درس با گروه جامعه‌شناسی باشد.

این کارگاه در عمل با مشکلات زیادی مواجه است. به نظر می‌رسد که در دانشگاهها، گروههای جامعه‌شناسی و در بیرون از دانشگاهها و در سطح کشور، انجمن جامعه‌شناسی ایران متولی این درس باشد و در حوزه‌ی عمل خود، مدیریت حل مسائل این درس را بر عهده بگیرد. امروزه حل مسائل روش‌های تحقیق در ایران را باید جدی تلقی کرد، زیرا روش تحقیق، فرایند در حال تکاملی است که به سازماندهی

فرآیند و مراحل روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی

توضیح: این مدل مبین همبستگی بین روش‌ها و بینش‌ها، عمل و نظر و تجربه و تعقل در فرآیند تحقیقات اجتماعی - انسانی است.

شناخت در حوزه‌ی جامعه‌شناسی، هویتی علمی می‌بخشد.

در ارتباط با پرسش سوم، ناظر به اینکه آیا قواعد و اصول فرایند و مراحل روش تحقیق در جامعه‌شناسی به وسیله‌ی کسانی که داعیه‌ی انجام تحقیقات جامعه‌شناسی را دارند، در عمل رعایت می‌شود یا خیر؟

ارائه‌ی پاسخی دقیق نیازمند ارزشیابی منابع موجود جامعه‌شناسی در ایران، از نظر رعایت قواعد و اصول روش‌شناسی است؛ ولی فعلاً آنچه بر اساس یک بررسی مقدماتی انجام شده، می‌توان گفت این است که در بسیاری از منابع موجود که به عنوان منابع علوم اجتماعی معرفی شده‌اند قواعد و اصول روش‌های تحقیق آنطوری که باید مراعات نشده‌اند. بنابراین می‌توان گفت که ما تا به امروز در استفاده‌ی صحیح از قواعد و اصول روش‌های علمی جامعه‌شناسی با مسائل و مشکلات متعددی روبه‌رو بوده‌ایم که مهم‌ترین آنها را می‌توان بر حسب هر یک از مراحل روش‌های تحقیق علمی به شرح زیر مورد اشاره قرار داد:

در مرحله‌ی نخست، یعنی طرح مسأله، چنین به نظر می‌رسد که محققان اجتماعی در ایران به ویژه در دانشگاهها، در مقایسه با مسئولان اجرایی دچار مشکل پس افتادگی و تأخرند. دانشگاهیان و محققان باید در طرح مسائل حوزه تخصصی خود پیشقدم باشند، در حالی که در ایران، به ویژه در علوم اجتماعی چنین نیست.

در اینجا اولین نکته، ضابطه بین انتخاب موضوع و طرح مسئله در ایران است. مثلاً در فهرست موضوع‌های تحقیقات یک سازمان که زمینه‌های عام تحقیق هستند و نه مسائل تحقیقی، کسی ممکن است موضوع را ابتدا به ساکن انتخاب و مورد تحقیق قرار دهد. این امر انتخاب موضوع است نه طرح مسأله.

متأسفانه بسیاری از محققان اجتماعی در ایران امروز، تابع بی‌چون و چرای متولیان موضوع‌های تحقیقاتی هستند و از خود طرح مسأله ندارند. گاهی آنچه که بوسیله مسئولان اجرایی به عنوان "مسأله‌ی اجتماعی" مطرح می‌شود، ممکن است در حقیقت و از دید جامعه‌شناسی، "مسأله اجتماعی" نمی‌باشد. به همین جهت انتظار می‌رود که محققان اجتماعی در طرح مسائل اساسی پیشقدم باشند و مسئولان اجرایی و مردم را در طرح صحیح مسائل جامعه یاری رسانند.

دومین نکته افراط و تفریطی است که در طرح مسائل نظری و عملی وجود دارد. عده‌ای غرق در مسائل نظری روز و از بعد عملی غافل، و برخی تحقیق در مسائل نظری

را فدای تحقیقات کاربردی می‌کنند. این افراط و تفریط هم باید به توازن منطقی برسد، چراکه تحقیقات دانشگاهی باید با مسائل عینی و ملموس جامعه پیوند یابد و هدایت‌گر تحقیقات کاربردی گردد. تحقیقات کاربردی هم باید بر اساس مبانی و چارچوب‌های نظری جامع طراحی می‌شود تا نتایج آن از اعتبار علمی و قابل توجیه و ارزش عملی قابل استفاده‌ای برخوردار گردد.

در مبانی نظری تحقیقات انجام شده‌ی اجتماعی در ایران، با مسائل کلاسیک جامعه‌شناسی از جمله دوالیسم (دوگانه‌بینی) مواجه هستیم. تأکید بر جنبه‌ی ساختاری و تحقیقات کلان و یا برعکس عمده کردن جنبه‌های ذهنی و فردی مسائل در تحقیقات خُرد، یا گرایش به روش‌های کیفی و یا برعکس، کاربرد روش‌های کمی و بی‌توجهی به روش‌های کیفی، یا قرار دادن تخصص در برابر تعهد، یا نظم و وفاق در مقابل تضاد و تعارض و ... نمونه‌هایی از مسائلی است که هنوز در کشور ما بر ذهن محققان اجتماعی و عملکرد تحقیقاتی آنان سایه افکنده است. البته بسیاری از اینگونه مسائل در جامعه‌شناسی معاصر بسیاری از کشورهای صنعتی پیشرفته حل شده و در عرصه‌ی پیش‌ها و روش‌ها، به کسب موفقیت‌های چشمگیری نائل آمده‌اند و ما نسبت به آنها در حل اینگونه مسائل دچار عقب ماندگی هستیم. این امر ما را از دستیابی به رهیافت‌ها و دیدگاه‌ها و روش‌های نوین بازداشته است. در انتخاب روش‌های تحقیقی هم دچار نارسائی بوده‌ایم. در بسیاری موارد، ماهیت و ویژگی‌های موضوع مورد تحقیق، روش‌های تحقیقی مناسب و خاص را طلب کرده‌اند ولی محققان از روش‌های دیگری استفاده کرده‌اند که برای رسیدن به اهداف مورد نظر در آن تحقیقات، چندان مناسب نبوده‌اند. در تعریف مفاهیم، به ویژه تعریف عملیاتی آنها و دستیابی به مقیاس‌های مناسب با شرایط ایران، چندان موفقیتی کسب نشده است. در منابع تحقیقاتی موجود، مفاهیم یکسان با تعاریف متعارف به کار رفته‌اند و این امر مقایسه نتایج به دست آمده از تحقیقات را غیرممکن ساخته است.

در تحلیل اطلاعات نیز در بسیاری موارد از تکنیک‌های جدید و پیشرفته‌ای چون تحلیل عوامل Factor Analysis، تحلیل مسیر عوامل / path Analysis و سایر تکنیک‌های تحلیل چند متغیری یا اصلاً استفاده نشده است و یا اخیراً به صورت نمایشی و بدون توجه به موارد استفاده و محدودیت‌های آنها به کار گرفته شده‌اند. به همین دلیل ما در عرصه پیش‌ها و روش‌ها هنوز نتوانسته‌ایم با دیدی انتقادی عمل کنیم و

به دیدگاهها و روش‌های مناسب با شرایط ایران دست یابیم.

در مرحله‌ی پیشنهادهای مبتنی بر یافته‌های تحقیق هم به صورت‌های افراطی و تفریطی، عمل شده است. برخی پا را از حد و مرز وظایف یک محقق فراتر نهاده‌اند و تحت تأثیر جو حاکم بر مراکز اجرایی که از محققان انتظار معجزه دارند، سعی کرده‌اند در ارایی‌ی پیشنهاد و راه‌حل‌های بسیار جزئی و فراتر از یافته‌های خود، بکوشند.

این گروه توانسته‌اند نقش «محقق» را از «کارشناس» متمایز سازند. برخی دیگر در اراییه پیشنهادها به طرح اصول کلی و مبهمی بسنده کرده‌اند که برای مسئولان اجرایی و کارشناسان مربوطه فاقد استفاده عملی بوده است.

تجربه ما در دانشگاه علامه طباطبائی، در قبال این امر که با اینگونه مسائل چه باید کرد، چنین بوده که هر سال عده‌ای از اعضای علمی علاقه‌مند به روش‌های تحقیق (حدود ۳۰ نفر) را در کارگاه روش تحقیق به مدت یک هفته به طور شبانه روزی مشارکت داده‌ایم. این امر برای تبادل افکار و تجربه‌های اعضای علمی و بازننگری فرایند و مراحل روش‌های تحقیق و بازآموزی مطالب و اطلاعات نوین، بسیار مؤثر افتاده و تجربه‌ای موفق بوده است. همچنین برای حل هر یک از این مسائل، در هر یک از مسائل تحقیق، چاره‌جویی‌هایی شده است که یکی از آنها برگزاری سمینار مسائل اجتماعی ایران از دیدگاه جامعه‌شناسی^۱ است. هدف این سمینار این است که متفکران اجتماعی و جامعه‌شناسان ایران در زیر یک سقف گرد هم آیند تا مسائل اساسی جامعه‌ی خویش را از دیدگاه جامعه‌شناسی مطرح نمایند. همچنین از مسئولان اجرایی نمایندگان آنان دعوت به عمل آمده تا مسائل اجتماعی مربوط به حوزه‌ی عمل خود را با زبان خویش و از دید سازمان متبوع خود مطرح کنند و این امر می‌تواند پیوند و ارتباط متقابل بین دانشگاهها و سازمان‌های اجرایی و بین دانشگاهیان و مسئولان اجرایی را تقویت نماید و آنها را در شناخت مسائل اساسی جامعه و مقابله با آنها همسو سازد. تجربه کشورهای صنعتی نشان داده که هر چه میزان توسعه اجتماعی یک جامعه بیشتر شود زمینه برای توسعه‌ی علوم اجتماعی، بیشتر مساعد خواهد شد ولی علوم اجتماعی خود می‌توانند از طریق طرح مسائل و شناخت علل و پی‌آمدهای این مسائل و ارائه راه‌حل‌های مناسب

۱- این سمینار با همکاری دانشگاه علامه طباطبائی و انجمن جامعه‌شناسی ایران در خرداد ماه ۱۳۷۵ برگزار شد و در نوع خود سمیناری موفقیت‌آمیز بود.

مسائل روش‌شناسی در تحقیقات اجتماعی / ۱۲۵

برای مقابله صحیح و به موقع با آنها در فرایند توسعه اجتماعی مؤثر باشند و از این طریق به توسعه و حل مسائل مبتلا به خود، در عرصه‌های آموزش و پرورش مدد رسانند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پښتونستان کالوون انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی